

УДК (UDC) 94 (477) "1920" : 316.343-058.13] : 321.6
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.3\(47\).737](https://doi.org/10.33782/eminak2024.3(47).737)

UNDER GPU SURVEILLANCE: HRYHORII KOSYNKA IN THE 1920S

Oleksandr Bon

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to highlight the methods and results of the Bolshevik regime's taking control of literary and artistic life in Soviet Ukraine in 1920, and the role of surveillance in the mentioned process on the example of the writer Hryhorii Kosynka.

The scientific novelty. The process of surveillance of Hryhorii Kosynka by the Soviet penal authorities is reconstructed and its consequences for the writer's creative activity and biography are determined based on the writer's case-forms. The methods of activity of the State Political Directorate (GPU) in the environment of writers and artists are shown.

Conclusions. Hryhorii Mykhailovych Kosynka (Strilets) is a Ukrainian writer whose talent was interrupted by the Bilshovyk regime at its peak. Preparations for the destruction of that bright representative of the Ukrainian revival began in 1920. The GPU picked up the evidence against H. Kosynka from 1922 as an 'unreliable' person, first for his participation in the struggle for Ukrainian statehood and membership in the Ukrainian Communist Party, and then as a writer, which had a noticeable impact on the literary and artistic environment of Kyiv and Kharkiv.

Case forms were started against the writer three times – in 1924, 1926, and 1928. They preserved a wealth of material about creative life in Soviet Ukraine. The reports of the secret agents (seksots) not only describe the processes of confrontation within the intellectual environment but also the ways and methods of the GPU's activities in reaching, controlling, and influencing writers and artists. It is uncovered that already in 1920, the penal authorities managed to induce the cooperation as secret agents, the members of the most notable literary groups and to establish total surveillance over their most important representatives. The materials of the case forms consolidated into a single case against H. Kosynka are verified by the facts stated in the memoirs and diaries written without Soviet censorship (in particular, by D. Humenna, O. Varavva, V. Vynnychenko, and S. Yefremov).

On the example of H. Kosynka, it is shown that the materials collected in 1920 resulted in his arrest and execution in 1934. Based on the studied material, the concept of a controlled revival of the 1920s during 'Ukrainization' instead of the 'Red Renaissance' or 'Hungry Renaissance' is proposed.

Keywords: Hryhorii Kosynka, literary and artistic intelligentsia, State Political Directorate, surveillance, case form, controlled revival

Під наглядом ДПУ: Григорій Косинка у 1920-х роках

Олександр Бонь

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)

e-mail: o.bon@kubg.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3287-5955>

АНОТАЦІЯ

Мета роботи полягає у висвітленні методів і результатів взяття під контроль більшовицьким режимом літературно-мистецького життя у радянській Україні у 1920 рр. та роль нагляду у цьому процесі на прикладі письменника Григорія Косинки.

Наукова новизна. Реконструйовано процес спостереження радянських каральних органів за Григорієм Косинкою та визначено його наслідки для творчої діяльності та біографії літератора за справами-формулярами письменника. Показано методи діяльності Державного політичного управління у середовищі літераторів і митців.

Висновки. Григорій Михайлович Косинка (Стрілець) – український письменник, розвиток таланту якого більшовицький режим перервав на самому злеті. Підготовка до знищення цього яскравого представника українського відродження почалась у 1920 рр. ДПУ збирало матеріали на Г. Косинку з 1922 р. як на «неблагонадійного» спочатку за участь у боротьбі за українську державність і членство в Українській комуністичній партії, а потім – як на письменника, який мав помітний вплив на літературно-мистецьке середовище Києва та Харкова.

Справи-формуляри заводились на письменника тричі – у 1924, 1926 і 1928 рр. Вони зберегли багатий матеріал про творче життя у радянській Україні. Доповіді сексотів не тільки відображають процеси протиборства у середині інтелектуального середовища, а й способи та методи роботи ДПУ по охопленню, контролю та впливу на літераторів і митців. Встановлено, що каральним органам вдалося вже у 1920-х рр. схилити до співпраці секретних співробітників із числа найпомітніших літературних угруповань і встановити тотальний нагляд за найважливішими їх представниками. Матеріали справ-формулярів, зібрані в одну справу Г. Косинки, верифіковано за фактами, викладеними у спогадах і щоденниках, написаних без радянської цензури (зокрема Д. Гуменної, О. Варави, В. Винниченка, С. Єфремова).

На прикладі Г. Косинки показано, що зібрані у 1920-х рр. дані мали результатом його арешт і розстріл у 1934 р. На основі дослідженого матеріалу запропоновано концепт контрольованого відродження 1920-х рр. часів «українізації» замість «червоного ренесансу» чи «голодного ренесансу».

Ключові слова: Григорій Косинка, літературно-мистецька інтелігенція, Державне політичне управління, нагляд, справа-формуляр, контрольоване відродження

Вступ

Григорій Михайлович Косинка (Стрілець) – видатний український письменник, розвиток таланту якого більшовицький режим перервав на самому злеті. Протягом 1920-х – початку 1930-х рр. комуністична система вибудовувала систему контролю літературно-мистецького середовища. Трагедія українського «розстріляного відродження» готувалась саме у 1920-х рр. Комуністична влада в цей час здійснила комплекс заходів для спрямування розвитку літератури та мистецтва у потрібному для режиму напрямку. Це й встановлення політичної цензури, і цькування за допомогою упередженої комуністичної критики та жорсткі

ідеологічні рамки. Найбільш малодослідженим залишаються заходи по стеженню за письменницьким і мистецьким середовищем у 1920-х рр. та інші репресивні заходи радянських каральних органів у цей період. Оскільки масові репресії 1930-х рр., знищення цілої генерації української культурницької еліти знаходяться у центрі уваги науковців, то події 1920-х рр., за усталеним підходом порівняно вільного функціонування митців в умовах «українізації», залишаються у тіні. Тому актуальним є вивчення особливостей і форм роботи радянських каральних органів по взяттю під контроль української інтелігенції у 1920-х рр.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Література про Г.Косинку є доволі великою. Зазначимо лише деякі із головніших публікацій. Багато для збереження пам'яті та поширення творчості Григорія Косинки зробила його дружина Тамара Мороз-Стрілець після реабілітації письменника. Вона організувала публікацію кількох видань, які містять джерела про літератора. Зокрема, короткі спогади багатьох діячів літератури і мистецтва зібрані Т.Мороз-Стрілець у виданні творів Г.Косинки 1991 р.¹ Також значний внесок зробив Сергій Гальченко. Він не тільки видав архівні матеріали, а й написав передмову-дослідження про репресії проти письменника². Також ним упорядковано повну збірку творів і спогадів про Г.Косинку³. Змістовною є і передмова біобібліографічного покажчика про письменника, виданого у Харкові⁴. Харківський період життя письменника досліджував Ростислав Мельників⁵. Але як немає широкої біографії письменника, так немає і дослідження переслідування Г.Косинки каральними органами у 1920-х рр.

Джерельна база дослідження є доволі складною для вивчення, хоча документи із Галузевого державного архіву СБУ опубліковані Сергієм Гальченком⁶ та частково на сайті Електронного архіву Українського визвольного руху⁷. Тут зауважимо, що для спостереження за «неблагонадійними» ще з першої половини 1920-х рр. Державне політичне управління (ДПУ) заводило справи-формуляри, до яких збирались всі компрометуючі матеріали на особу. Такі справи заведені були і на Г.Косинку. Але містяться вони дещо у несподіваному місці і є частиною агентурної справи «Втікачі» (російською – «Беглецы»), яка збереглась у ГДА СБУ⁸. Справа починається з 6 червня 1933 р. Має таку назву тому, що у серпні 1933 р. каральні органи підозрювали, що група письменників на чолі з Б.Антоненком-Давидовичем мала намір втікати з України. Це українські інтелігенти – В.Денисенко (співробітник ВУАН), Є.Плужник, Г.Косинка, В.Підмогильний. Вони,

¹ Косинка Г. Заквітчаний сон: Оповідання, спогади про Григорія Косинку: Для ст. шк. віку / Упоряд. і прим. Т.М. Мороз-Стрілець. Київ: Веселка, 1991. С. 266-278 с.

² Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко; худож.-оформ. Р.В. Варламов. Харків: Фоліо, 2018. 508 с.: іл. (Митці на прицілі).

³ Григорій Косинка. Повна збірка творів. Документи. Спогади / Упорядник Сергій Гальченко. Київ: Саміт-книга, 2019. 744 с.

⁴ Український письменник Григорій Косинка (1899-1934): біобібліогр. покажч. / Харк. держ. наук. 6-ка ім. В.Г. Короленка; [уклад. Т.В. Гологорська]. Харків, 2013. 72 с.

⁵ Мельників Р.В. Григорій Косинка. Дещо про харківські сліди в біографії письменника // Вивчаємо українську мову та літературу. 2020. № 31/32/33. С. 71-76.

⁶ Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко...

⁷ Електронний архів Українського визвольного руху. URL: <https://bit.ly/4gpFGn0>

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглецы». Т. 1.

за даними спецорганів, мали намір виїхати за Урал. Частиною (другий том) цієї справи і є справа-формуляр Г. Косинки. Те, що справа кілька разів «чистилась» від документів свідчить п'ять закреслених нумерацій у першому томі⁹. Важливу частину джерельної бази становлять спогади Т. Мороз-Стрілець¹⁰, Д. Гуменної¹¹ й інших діячів літератури¹². Вони дозволяють співставити матеріали спостереження із біографією письменника, побачити канву подій з двох протилежних проєкцій.

Мета статті полягає у висвітленні методів і результатів взяття під контроль більшовицьким режимом літературно-мистецького життя у радянській Україні у 1920-х рр. та роль нагляду у цьому процесі на прикладі письменника Григорія Косинки.

Г. КОСИНКА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РОКІВ

Ми не маємо на меті відтворювати біографію митця, але на головних мистецьких, ідейних та особистих зв'язках, які згодом будуть відслідковуватись більшовицькими каральними органами, варто зупинитись. Григорій Косинка після участі у боротьбі за українську державність 1917-1921 рр. займався літературною діяльністю у Києві. Він входив до різних літературних угруповань. З 1920 р. увійшов до створеної Валеріаном Поліщуком групи «Гроно», де зібрались різні за спрямуванням письменники – Гео Шкурупій, Вероніка Черняхівська, Павло Филипович та інші¹³. Це був початковий етап ідейного розмежування в літературно-мистецьких колах у радянській Україні, де більшовицький режим тільки утверджувався.

Саме в той час встановлюються широкі зв'язки Г. Косинки у мистецькому середовищі. Зокрема дружба Григорія Косинки з Тодосем Осьмачкою та знайомство з Валеріаном Підмогильним, який щойно з'явився у Києві у 1922 р. Про цей епізод згадував сам Т. Осьмачка¹⁴. В. Підмогильний розповідав про зустріч із Г. Косинкою у літературознавця С. Єфремова, який закликав вивчати класичну українську літературу та історію (І. Франка, Лесю Українку, М. Драгоманова, В. Антоновича, М. Грушевського) тому, що це «з'ясує наше становище серед інших націй»¹⁵. І коли під час цієї зустрічі О. Дорошкевич, який зайшов до академіка, запропонував літератору-початківцю пристосуватись до комуністичного режиму: «...Та ідеологія, що ви провадите у своїх писаннях, викине вас швидко із радянського суспільства... Через те треба вам доконче, як всьому нашому молоднякові, пристосуватися до нового життя, щоб не відставати від його темпу, щоб не бути назадником, щоб урятувати українську думку серед комуністичного миру...»¹⁶. І тоді академік С. Єфремов накинувся на О. Дорошкевича, наголосивши, що таким чином можна «спаскудити» молодь: «Та коли людина починає

⁹ Ibidem.

¹⁰ Мороз-Стрілець Т.М. Голос пам'яті: спогади. Київ: Рад. письменник, 1989. 200 с.

¹¹ Гуменна Д. Дар Евдотей. Іспит пам'яті. Балтимор Торонто: Смолоскип ім. В. Симоненка, 1990. Т. 1. Київські кручі. 306 с.

¹² Григорій Косинка. Повна збірка творів... 744 с.

¹³ Агеєва В. Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку ХХ століття. Київ: Віхола, 2023. С. 138.

¹⁴ Барчан В. Зі спогадів Тодоса Осьмачки // Науковий вісник УжНУ. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2010. Вип. 22. С. 178.

¹⁵ Агеєва В. Марсіани на Хрещатику... С. 166.

¹⁶ Ibid. С. 168.

приспосовуватися до завойовників, то втрачає себе, робиться креатурою цих завойовників... Вона вже стає, хоч би мала найблискупчий талант, чужою для свого одноплемінника, і ворогом для свого селянина, що є основою нашої нації»¹⁷. Ці розмови показують які теми обговорювались у київському колі Г. Косинки і це могло стати відомо радянським каральним органам і підставою для агентурного нагляду.

ОСОБЛИВОСТІ ДОКУМЕНТІВ РАДЯНСЬКИХ КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ ПРО Г. КОСИНКУ

Коротко зупинимось на опублікованих матеріалах справи-формуляру Г. Косинки, оскільки вони потребують суттєвих уточнень. С. Гальченко дає у передмові до видання нумерацію справи-формуляра № 11454 на Г. Косинку-Стрільця, яка була почата наприкінці 1920-х рр. (за матеріалами – під час роботи Г. Косинки на Київській кінофабриці). Це частина першого тому справи «Беглець» (він має окремий шифр, оскільки, напевне був окремою справою¹⁸) і на титульній сторінки стоїть саме такий шифр. А С. Гальченко використовує загальну нумерацію із 1 тому «Беглецов» (з 254 аркуша). Сам бланк титулки на друкарській основі відноситься до 1930-х рр.

Насправді справа-формуляр заводилась на письменника кілька разів. За наявними матеріалами можемо сказати, що не менше ніж три рази. І перша – ще у 1920-х рр. Про це свідчить згадана «Агентурна справа «Беглець»», другий том якої складається винятково із справи-формуляра письменника. У самій публікації С. Гальченко вказує її як «Справа-формуляр № 800/3981 на Григорія Косинку» не пояснюючи, що це другий том згаданої агентурної справи. Взагалі вона кілька разів переформатовувалась – на титулці чотири закреслені шифри. А напис і штамп – післявоєнні (1950-і рр.)¹⁹. На жаль, нерідко упорядник неправильно прочитав дати і слова. Наприклад, перший же аркуш справи подано «дело-формуляр № 500», хоча у документі читається 800 (як і вказано у поданому упорядником архівному шифрі). У матеріалі справи дату чітко видно – 4 липня 1924 р., а в публікації – у дужках вказано згодом 192(2) рік²⁰. Можливо тому, що далі ідуть матеріали 1922 р.? На арк. 261/8 – не прочитано дату 1 жовтня. Інколи у публікації навпаки, дата в машинописі справи не читається, але упорядник впевнено вказує 1922 р. Нерідко заголовки документів не подаються чи скорочуються. Деякі цікаві документи пропущені – наприклад, донос дружини брата М. Бажана. Але у документах маємо рідкісний випадок – розкрито її псевдо «Лебедева» у поясненні й адреса. Цінним у справі-формулярі є список із 78 осіб, які проходили по зв'язку з Г. Косинкою. Очевидно, його можна датувати за меморандумом щодо справи письменника від 15 березня 1932 р.²¹ Цей список – перелік всієї літературно-мистецької та наукової еліти Києва та частково Харкова.

С. Гальченко зазначає, що донедавна справа-формуляр Г. Косинки була недоступна і вказує її як № 11454, заведену у кінці 1920-х рр. І час її заведення вказує як не раніше 1929 р. і не пізніше 1930 р. Але ніяк не пояснює наявність у

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко...

²¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 2. Арк. 82-84.

справі документів 1920-х рр.²² Адже у рубриці «Вибрані документи із справ-формулярів на Григорія Косинку» документи подаються з 4 липня 192[2] р. (як зазначено вище – насправді 1924 р.) із посиланням на «Агентурну справу “Беглець”»²³. Далі тут будемо використовувати посилання на справи-формуляри у Галузевому державному архіві Служби безпеки України: 1) с.-ф. № 800/3981 – частина першого тому справи «Беглець»; 2) с.-ф. № 11454 – другий том тієї ж агентурної справи.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ СТЕЖЕННЯ ЗА ПИСЬМЕННОМ

Найбільш рання справа-формуляр Г.Косинки № 800/3981 починається постановою від 4 липня 1924 р. уповноваженого відділення Київського губвідділу ДПУ Шепеленко. Він розглянув «компрометуючі матеріали» Косинки-Стрільця Григорія Михайловича як члена Української комуністичної партії – УКП (раніше) та її співчуваючого (пізніше). Він вирішив взяти його на облік неблагонадійних, за правою «окраскою» та завести на нього справу-формуляр для подальшої розробки²⁴.

В обліковій картці письменника, а тоді – студента Вищого інституту народної освіти Григорія Михайловича Косинки-Стрільця (саме так спочатку зазначали в ДПУ) вказано, що він належить до правих і вийшов із УКП із-за бюрократизму: «Користується великою популярністю серед студентства. Пише у шовіністичному дусі»²⁵.

І хоча в обліковій картці компрометуючих даних на нього не було, вказана негативна обставина, яка, на нашу думку, і дала підстави для стеження: «Веде роботу серед студентів», а у відповідній довідці уточнено, що веде роботу «в УКП дусі»²⁶. Перше змістовне донесення від агента «Раєвського» датується 3 жовтня 1922 р. і стосується вечірки у клубі УКП, де читали літературні твори та були розваги. На ній були В. Чехівський, Г. Косинка і Т. Осьмачка. Останні два, щоправда, не встигли читати свої твори, оскільки поспішали до ВУАН²⁷.

Так само літературних читань у секретаріаті УКП стосувались виступи В. Чехівського, Б. Антоновича-Давидовича (твір «Два пуда жита»), Г. Косинки («Анархіст»). На зібранні, за донесенням невстановленого агента, В. Чехівський казав, що замість пролетаріату керує бюрократія. І побажав літераторам успіхів як і УКП «вивести Український пролетаріат у світ»²⁸.

Як відбувались ці вечори згадує Докія Гуменна у першому томі спогадів «Дар Евдотеї». Невелика зала клубу УКП на Володимирській не могла вмістити всіх бажаючих. На цих вечорах (мали назву «Жива газета») популярними були виступи Кияниці, фейлетони Б. Антоновича-Давидовича. Слухачі показували пальцями на «шпиків», які мали доносити про вечори. Серед них пам'ятає Д. Гуменна і студента із свого курсу. І хоча УКП вважалася «пролетарською» партією, але популярність її

²² Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 9.

²³ Ibid. С. 113.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 254; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 113.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 255-258.

²⁶ Ibid. Арк. 259-260.

²⁷ Ibid. Арк. 261; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 118.

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 262; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 119.

лякала владу і вечори невдовзі заборонили²⁹. Цікаво, що учасники чудово знали про спостереження, яке і відобразили архіви каральних органів.

10 листопада 1923 р. агент «Р.» доносив про читання творів Б. Антоненком-Давидовичем і Г. Косинкою. А засідання було присвячено винятково «Жовтню» – письменники, як на нашу думку, змушені вдавати політичну лояльність³⁰. Але тут зауважимо, що Г. Косинка, на відміну від В. Підмогильного, який згодом оспівував місто, на думку В. Агеєвої, був «послідовним селописцем, співцем справедливої «мужицької», чорноземної помсти за одвічні кривди»³¹.

Участь Г. Косинки у літературних вечорах у ВУАН згадує також Докія Гуменна із захопленням: «Публіка на ці виступи летіла хмарами і то власне задля Косинки. Він мав особливий дар. Читав свої новелі так, як ніхто. Це був справжній духовний бенкет – чути, як Косинка читає свою ще ніде не друковану новелю. Я боялась пропустити хоч одне слово. Новелі були економно малі розміром і становили викінчену цілість»³². Хоча і називає його усмішку «саркастичною» та «зухвалою». Там же вона бачила виступи Б. Антоненка-Давидовича, Т. Осьмачки, В. Підмогильного, Є. Плужника.

У 1923 р., в київський період життя, разом зі своїми колегами Валер'яном Підмогильним і Тодосем Осмачкою, письменник опублікував твори у берлінському журналі «Нова Україна», що відразу викликало звинувачення у контрреволюційності. І вони були змушені писати відкритий лист з покаєнням до редакції журналу³³. У 1920-х рр. літератори чудово розуміли крайню небезпеку таких звинувачень. Але, на нашу думку, це «покаєння» не зняло уваги каральних органів до Г. Косинки та його колег. Ще й тому, що ці опубліковані твори схвально зустріли в українській діаспорі.

Цей відкритий лист до редактора «Червоного шляху» дуже добре характеризує час 1920-х рр. та атмосферу, яка складалась у літературно-мистецьких колах. Адже це був не тільки «червоний» чи «голодний» ренесанс, як прийнято у публіцистичному тоні називати цей період, а, на нашу думку, більш прийнятним для часів «українізації» 1920-х рр. є термін «контрольований ренесанс». Адже вже тоді, а не у 1930-х рр., ідеологічна спрямованість була обов'язковою умовою допуску та можливості творчої роботи української літературно-мистецької, якщо ширше – гуманітарної інтелігенції. Зокрема письменники у листі визнали, що допустили публікацію творів в емігрантських журналах «ідеологією ворожих до Рад. влади. Ідеології тієї ми не поділяємо, і там твори наші друковано, як художній матеріал»³⁴. На нашу думку, дуже сміливим, як для виправдувального тексту. Як і пояснення письменників причин друку за кордоном: «Умови нашого літературного життя змусили нас туди податися. А умови ці надмірна підозра, цькування й систематична відмова видрукувати наші твори. Ця підозра кожний відбиток життя повертала на контр-революцію, кожне слово, сказане не в романтичному духові, мала за доказ бандитизму, всякий глибший підхід до

²⁹ Гуменна Д. Дар Евдотєї... Т. 1. С. 193-194.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 267; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 125.

³¹ Агеєва В. Марсіани на Хрещатику... С. 171.

³² Гуменна Д. Дар Евдотєї... Т. 1. С. 238.

³³ Косинка Г., Підмогильний В., Осьмачка Т. [Лист до редакції] // Червоний Шлях. 1923. № 4-5. С. 289-290.

³⁴ Ibid. С. 289.

людської душі проголошувала містикою і за цим сипались на нас обвинувачення»³⁵.

Ця атмосфера 1923 р. зовсім не схожа на романтизовані оцінки «червоного ренесансу», поширені у науковій і науково-популярній літературі та показує в які ідеологічні рамки вже тоді були поставлені письменники. Вони відкидали обвинувачення «іменем пролетаріату» та називали критиків міщанами: «Бурхливість подій піднесла на височінь тих диктаторів літератури, але в дешевому крамові, який вони продають, немає нічого творчого. Ще раз – ми проти осіб, а не проти ідеології – «не бійся закону, бійся законника!»³⁶. Йшлося про Володимира Коряка, Валеріана Поліщука й інших, які, за словами письменників, застосовували лайку, доноси та залякування. Дуже відверті і красномовні слова, водночас у кінці вони пообіцяли не подавати матеріали до жодних журналів³⁷. Т. Шарова вважає цей інцидент активним наступом ідеологічної критики і звуження вияву індивідуального таланту та творчого простору в тогочасній Україні³⁸.

Редакція «Червоного шляху» у відповіді на лист намагалась «згладити гострі кути, розуміючи загрозливість ситуації»³⁹. Такий тон і зміст відповіді письменників на політичні закиди ще був можливий у 1923 р., на що звертають увагу Т. Комаренко та М. Шипович⁴⁰. Загалом «пролетарські» критики Фелікс Якубовський, Яків Савченко закидали Григорію Косинці обмеженість сільськими темами, відмову звертатись до нової радянської дійсності. І письменник на певний час дійсно припинив друкувати твори⁴¹.

Другим напрямком стеження за письменником стала, зазначена вище, активність у студентському житті Всеукраїнського інституту народної освіти (ВІНО). Із донесення 30 жовтня 1922 р. невстановленого сексота Г. Косинка сприяв обранню до студкому чотирьох безпартійних студентів, які співчували УКП. Так, що дійшло до демонстративного виходу комуністичного осередку КП(б)У і КСМУ із зборів⁴². Відповідно бачимо, що за Григорієм Косинкою стежили саме з приводу його прихильності до УКП і можемо припустити, що легальність єдиної, окрім більшовицької, партії в УСРР використовувалась як інструмент виявлення політично неблагонадійних.

Дуже змістовним є витяг із донесення ще одного невстановленого агента (хоча і можна пропустити, що він студент чи викладач ВІНО) 20 листопада 1922 р. Він містить не тільки великий перелік прізвищ «неблагодійних», причетних до УКП, яка намагалась при інституті створити осередок, і «петлюрівської течії», а й

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibid. С. 290.

³⁸ Шарова Т.М. Автор і текст у системі соцреалізму: природа естетичного конформізму та поетика компромісу (на матеріалі творчості К. Гордієнка): дис... д. філ.н. за спец. 10.01.01 – українська література / Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2020. С. 65.

³⁹ Мельників Р. Літературні 1920-ті. Постаті (Нариси, образки, етюд). Харків: Майдан, 2013. С. 104.

⁴⁰ Комаренко Т.О., Шипович М. А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. Серія «Історичні зошити». Київ: Інститут історії України, 1999. С. 17-18.

⁴¹ Кравців Б. Передмова / Косинка Г. Фавст із Поділля. Нью Йорк: Організація оборони чотирьох свобод України, 1955. С. 7.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 263; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 120.

розкриває бурхливі події у ВІНО. Це і вивішування звернень від «Юнацької спілки» в яких були заклики боротись із НЕПом, анулювання виборів студкому 3 курсу, боротьба укапістів за перевибори студкому, яку очолював секретар губкому УКП П. Кияниця й інше. Г. Косинка названий серед тих, хто допомагав укапістам. Звертає на себе увагу згадка про професора Й. Гермайзе, «який був намічений до висилки»⁴³.

Докія Гуменна яскраво описує події у ВІНО, де вчилась у той час. Зокрема важку атмосферу чисток. Вона, маючи «неналежне» соціальне походження для навчання, дуже боялась засідань комісії, яку очолював Я. Качура, на яких мала брехати та хвилюватись: «...Що я – ніякий не член комнезаму, і що картка моя з усіма печатями й підписами – фіктивна і що за соціальним станом я не маю права вчитися. Цю брехню (чиюсь же, не мою) мусіла я підтверджувати на чистках зовні спокійно, а в душі з вічним гнітом»⁴⁴.

Згадує вона і про активність Григорія Косинки на студентських зборах. Так, під час зібрання про перейменування Київського університету у Вищий інститут народної освіти (з 1926 – Київський ІНО), а фактично реорганізацію його, влада хотіла отримати схвалення студентства, нехай і формальне та під тиском. За спогадами Д. Гуменної, молодий письменник сказав на зборах, «що це перейменування – акт колоніальної політики. Москва, Ленінград мають свої університети, чому не може мати Київ? Це хочуть уже звести нас до статусу глибокої провінції». Потім намагався говорити Б. Антоненко-Давидович, якому, втім, не дали виступити Я. Качура й інші головуючі на зборах. Почався хаос у залі й у результаті збори були зірвані. Хоча і без резолюції студентських зборів, університет був реорганізований і перейменований. А ці збори мали негативні наслідки для сміливих молодих письменників⁴⁵.

Тут зауважимо, що контроль, перш за все ідеологічний і соціальний, за студентами для створення «нової» інтелігенції здійснювався від початку освітніх реформ. Щорічно проводились перереєстрації студентів (так офіційно називались чистки) упродовж першого триместру з метою з'ясування соціального, партійного походження та звільнення від «малокорисних радянській владі» студентів. Їх проводив комуністичний осередок інституту та спеціальна комісія, що складалася з п'яти уповноважених Губкому КП(б)У та Губпрофосу (профспілки освітян) до якої долучались студенти з дорадчим голосом. І хоча передбачалась апеляція студентів до НКО, але поновлювали на навчання відрахованих у результаті «чистки» вкрай рідко. Так, за 1921 р. було «вичищено» 20% студентів з вишів⁴⁶. На підготовчому курсі у 1921/1922 навчальному році у цьому списку студенти поділялись на чотири категорії (перша – члени комітетів незаможних селян, найбільш «близькі» режимові, а далі інші соціальні групи). У великому списку під 431 номером бачимо і поета Тодося Осьмачку⁴⁷.

⁴³ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 264; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 121.

⁴⁴ Гуменна Д. Дар Евдотеї... Т. 1. С. 189-190.

⁴⁵ Ibid. С. 194-195.

⁴⁶ Історія Київського університету: монографія у 2 т. Т. 1. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2019. С. 546-547.

⁴⁷ Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. Р-346. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 2.

У 1923 р. кампанія перевірки тривала у березні-квітні по всій УСРР. І студенти були змушені заповнювати анкети з 50 питаннями про попередні події в житті та соціальне походження. Самі анкети розглядала комісія і приймала рішення – затвердити, відрахувати, передати на розгляд ЦК. «1923 року з 1 149 студентів ВІНО жодного не відрахували, але справи 31 – було передано на розгляд до вищих інстанцій»⁴⁸. Так «Протокол засідання комісії по проверке политического уровня студентов от 16 мая 1923 г. и списки студентов, прошедших перерегистрацию за 1921-1922 гг. 1921-1923 гг.» в архіві вишу в Державному архіві м. Києва показують, що перевірка здійснювалась за поданими анкетами, без присутності самих студентів. Майже всі студенти були затверджені, але були і ті, хто був переведений до іншої категорії. Одного студента – згаданого укапіста П.А. Кияницю, пропонувалося відрахувати «як шовіністичний елемент», оскільки він заарештовувався Державним політичним управлінням за висловлювання проти НЕПу, виступав «проти лінії радвлади у сфері освіти, проти пролетарської вищої школи»⁴⁹.

Петро Кияниця мав складну біографію. Брав участь період Української революції в українських партіях, був боротьбистом. І хоча він став членом КП(б)У, політичне минуле притягувало увагу більшовицьких каральних органів і він кілька разів заарештовувався. Надалі він займався науковою та партійною діяльністю, був згодом репресований. Оксана Юркова зазначає, що Петро Кияниця був серед 5 аспірантів кафедри історії України М. Грушевського, але його називати учнем видатного історика, напевне, не можна. Адже він незабаром перейшов до створеної у Києві при ВУАН кафедри марксизму-ленінізму та виступив проти М. Грушевського⁵⁰.

Травнем 1922 р. датуються списки студентів основного курсу ВІНО, які пройшли реєстрацію і тих, хто прийшов повторну реєстрацію у центральній комісії. Загалом не пройшли реєстрацію 7 осіб⁵¹. Цікаво, що існували і плани органів управління освітою на відрахування студентів – у 1924 р. у Києві та Харкові по 15% від загального числа студентів при загальному по УСРР – 12%. Тому у 1924 р. комісія ВІНО відрахувала із 2 239 студентів 336 (заплановані 15%), але 291 особа – за неуспішність і 45 – як «соціально ворожий елемент». У 1925 р. вже відрахували 31% – 758 із 2 416 студентів – найбільше з усіх вишів Києва⁵². І надалі проводились щорічні чистки студентів.

Але факт виключення із вишу молодого письменника Д. Гуменна пов'язує саме із активністю Г. Косинки на згаданих зборах. І дійсно – він, як і Тодось Осьмачка, мали походження із найбідніших селян. Й одного дня у довгому списку виключених, який висів на стіні коридору при вході, вона побачила прізвища Г. Косинки та Т. Осьмачки, які були серед перших. Реакція молодих письменників не забарилась: «У відповідь на це, другого дня на зовнішніх стінах університету був розвішаний фейлетон під назвою «Вилітаючий балет», де відповідно описано всі події, зв'язані з перейменуванням Київського університету на КІНО (насправді

⁴⁸ Історія Київського університету... Т. 1. С. 546-547.

⁴⁹ ДАК. Ф. Р-346. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1.

⁵⁰ Юркова О. Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924-1930 рр.). Київ: Інститут історії України, 1999. С. 154-155, 234.

⁵¹ ДАК. Ф. Р-346. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 11зв.

⁵² Історія Київського університету... Т. 1. С. 546-547.

ВІНО – Авт.)». До цього, припускає мемуаристка, був причетні Г.Косинка та Б. Антоненко-Давидович, який вирізнявся «в'їдливими» фейлетонами⁵³.

Б. Антоненко-Давидович навчався у Київському інституті народного господарства і теж його не закінчив. Але виключення Г.Косинки має ще іншу версію. На іспиті у професора Миколи Зерова молодий новеліст розповідав саме про новелу як жанр. Віра Агеєва так описує цю подію: «А що сам почувався творцем малої прози, то теорію вважав зайвою й марною. Тож і почав говорити про різницю між «новелями» й архаїчними «старелями» та про необхідність писати по-новому. Щодо жанрового новаторства неокласик з «ланківцем» домовитися тоді не змогли»⁵⁴. Можливо і матеріальні проблеми змусили його у 1923 р. кинути навчання у ВІНО та почати працювати відповідальним секретарем журналу «Нова громада» та у київській філії «Книгоспілки». Про те, як він потрапив у редакцію та як працював, як там збирались літератори – писав у своїх спогадах головний редактор журналу Олекса Варавва (Кобець)⁵⁵. Є відповідне дослідження з цього питання⁵⁶.

У 1924 р. письменник одружився з Тамарою Мороз⁵⁷. У тому ж році потрапив до в'язниці. Про цей факт згадують у хрестоматії «За 25 літ» А. Лебідь і М. Рильський: «...По дурному сидів місяців зо три в тюрмі...»⁵⁸. На жаль, інших даних про цю подію в документах немає.

ДПУ у цей час продовжувало стежити за Г.Косинкою. У витязі із відповіді на розвідувальне завдання з приводу з'ясування адреси проживання Г.Косинки у лютому 1924 р. зазначається, що він проживав за адресою Святославська, б. 12/6. За діяльністю укапістів також пильно слідкували. Так агент «№ 632» 28 травня 1924 р. доносив на П.Кияницю, Б.Антоненка-Давидовича й інших: перший звертався до редакції «Більшовика», губком УКП у клубі ВІНО виступав на загальних зборах студентів, де «провалили» виступ члена КП(б)У Коваленка⁵⁹.

За донесенням агента «№ 802» від 18 червня 1924 р. письменники Г.Косинка та Т.Осьмачка на чолі групи укапістів (5-8 осіб) влаштували двічі на тиждень збори в саду, який прилягав до клубу укапістів (в.Короленка 49 (нині – Володимирська)). Це робилось, на нашу думку, для більшої конспірації⁶⁰.

Важливим було донесення агента «Єжелі» 8 липня 1924 р. Воно свідчить, що у середовищі Г.Косинки було вже запроваджено сексота. 13 червня 1924 р. у редакції журналу «Нова громада» у розмові між секретарем Київського губкому УКП Б.Антоненком-Давидовичем, Г.Косинкою та письменником Д.Загулом з'ясувалось, що їм відомо про секретного співробітника ДПУ в рядах УКП. Під час

⁵³ Гуменна Д. Дар Евдотей... Т. 1. С. 196.

⁵⁴ Агеєва В. Марсіани на Хрещатику... С. 166.

⁵⁵ Кобець О. Незабутні дні і люди // Хроніка 2000. 1993. Ч. 1-2(3-4). С. 104-116.

⁵⁶ Бонь О.І. Гуманітарна інтелігенція радянського Києва 1920-х років у его-документах письменника Олекси Варавви // Українська біографістика. 2021. Вип. 21. С. 265-280. DOI: <https://doi.org/10.15407/ub.21.265>

⁵⁷ Мороз-Стрілець Т. Голос пам'яті... С. 111.

⁵⁸ Григорій Косинка (Стрілець) [Довідка про автора] // За 25 літ. Літературна хрестоматія / упоряд.: А. Лебідь, М. Рильський. Київ, 1926. С. 315.

⁵⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 270, 272; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 126, 127.

⁶⁰ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 274; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 129.

сну у цього агента студенти-укапісти виявили посвідчення (!). Сам провокатор має псевдо Тосек чи Антосек і він був родом з Буковини та його добре знав Дмитро Загул. На зібранні Г. Косинка запропонував заманити провокатора у Дніпро й утопити. У редакції «Нової громади» часто збирались представники ВУАН – П. Филипович, М. Зеров та інші. Формально редактором журналу був ректор кооперативного технікуму Руденко – комуніст, який мало уваги приділяв редакції, а всю роботу вів безпартійний українець О. Варавва⁶¹.

Г. Косинка ставав все помітнішим серед літераторів Києва. Цьому сприяли, як не парадоксально, важкі матеріальні умови. У першій половині 1920-х рр. стали популярні літературні вечірки на різних публічних локаціях. В. Агеєва зазначає, що «цей феномен київських літературних вечірок постав через неймовірний брак паперу та занепад видавничої галузі в роки війни й революції, тож перша половина двадцятих стала часом нової усної культури, коли автори мусили читати написане в переповнених залах... Найбільшої слави в цьому жанрі усного виконання зажив таки Григорій Косинка»⁶².

СТЕЖЕННЯ ЗА Г. КОСИНКОЮ У КОНТЕКСТІ ПОДІЙ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920 РОКІВ

У той період політбюро ЦК КП(б)У постійно тримало у полі зору літературно-мистецьке життя та постановою від 10 квітня 1925 р. «Про українські художні угруповання» неформальне об'єднання неокласиків ч літературну організацію «Ланка» (В. Підмогильний, Т. Осьмачка, Б. Антоненко-Давидович, В. Ярошенко, Є. Плужик, Г. Косинка, Б. Тенета) було класифіковано як «попутників». Можна погодитись із думкою Т. Комаренко та М. Шипович, що це одразу «ставило дану групу письменників у стан обмеження літературної та громадської діяльності, перетворювало їх в об'єкт постійного ідеологічного контролю, на мішень для різного роду революційних погромів»⁶³. Відповідно діяли і каральні органи.

У цьому контексті варто згадати запис у щоденнику Сергія Єфремова від 29 червня 1925 р., де він згадує про візит до нього Григорія Косинки і Тодося Осьмачки. Вони радились з приводу відповіді Михайлові Ірчанові, який вимагав за кордоном спростувати твердження американських газет про те, що одне з оповідань Г. Косинки витлумачено як документ про погане життя селян. Оскільки «по совісті» письменник не міг цього зробити, то літературознавець радив не реагувати на ці закиди⁶⁴. Про цензурні обмеження розповідав Г. Косинка С. Єфремову і 20 січня 1926., прибувши із Харкова: «Два місяці тяглися ці митарства. Його навіть публічно судили в «Плузі» і нарешті визнали, що з невеличкими купюрами книжку можна дозволити, окрім оповідання, друкованого за кордоном («Анархіст», здається). Спеціально допитувано Косинку про його листування з закордоном. Одно слово, обмацали хлопця так, що аж тремтить, розповідаючи»⁶⁵. Так створювалась атмосфера страху у середовищі літераторів.

Водночас, керуючись циркуляром СО ДПУ УСРР за № 60804 від 18 серпня 1925 р. слідчий відділ ДПУ постановило закрити справу-формуляр на Г. Косинку-

⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 275; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 130.

⁶² Агеєва В. Марсіани на Хрещатику... С. 172-173.

⁶³ Комаренко Т.О., Шипович М.А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція... С. 32.

⁶⁴ Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. Київ: ЗАТ «Газета "Рада"», 1997. С. 251.

⁶⁵ Єфремов С. Щоденники... С. 328-329.

Стрільця за № 800 здати в архів слідчого відділу⁶⁶. Поки що стан наявної джерельної бази не дозволяє пояснити логіку такого кроку каральних органів. Однак припустимо, що ДПУ збило достатньо даних про неблагонадійність Г. Косинки. І, можливо, цьому сприяв переїзд письменника до Харкова, де спостереження за літературно-мистецькою елітою було тотальним і дозволяло «висвітлити» і Г. Косинку.

По приїзду до Харкова у 1925 р. Г. Косинка жив у кімнаті, наданій Олександром Копиленком на вул. Ветеринарній (нині – Іванова), і яку часто відвідували літератори та журналісти. Перший раз він був у Харкові восени 1922 р., коли київські літератори приїжджали у Харків і Г. Косинка декламував свою новелу «На золотих богів»⁶⁷. Початок побутування у Харкові він сам називав «моя золота “харківська осінь”», про що писав у мемуарах його друг Михайло Файбишенко⁶⁸. У своїх спогадах дружина письменника Тамара Мороз-Стрелець також згадує про цей спільний побут у Олександра Копиленка та дозвілля, коли успіх мали «ігрові мімічні сцени у виконанні Сашка Довженка і Гриші Косинки»⁶⁹.

У столиці радянської України він потрапляє до літературно-мистецької еліти: В. Сосюра, О. Довженко, П. Тичина, М. Йогансен, С. Пилипенко, М. Хвильовий і багато інших. Працює на радіо диктором, у журналі «Всесвіт» та у сценарному відділі Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ), з часом стає відповідальним секретарем. Не дивлячись на такий успіх у столичному Харкові, з 1926 р. до початку 1930-х рр. письменник знову живе у Києві. Працює у видавництві «Маса», згодом – у сценарному відділі Київської кінофабрики⁷⁰.

Повернення до Києва поновило й агентурне спостереження. Можемо припустити, що стеження за письменником відбувалось, серед іншого, і за контакти зі львівським «Літературно-науковим вісником» куди в травні 1926 р. він надіслав своє оповідання «Циркуль». Адже на супровідному листі до оповідання в «Літературно-науковий вісник», яке є у справі (напевне – результат перлюстрації) є напис від 13 травня 1926 р.: «Завести с[праву]-ф[ормуляр]»⁷¹. Отож спостереження офіційно було відсутнє з 24 серпня 1925 р. до 13 травня 1926 р. – тобто менше року.

На нашу думку, ще однією причиною відновлення справи-формуляра також було листування Г. Косинки з В. Винниченком. Останній у щоденнику залишив згадки про те, що він слідкував за творчістю Г. Косинки та листувався з ним. 26 квітня 1923 р. він занотував: «Одержав листа з України від Гр. Косинки. Він – «неблагонадійний». Заявляє свою приналежність до мого літературного напрямку, називаючи себе моїм учеником. Посилає книжечку оповідань «На золотих богів». Дійсно, в ній дуже помітний мій вплив, аж до манери деяких ліричних висловлень, звернень до читача і т. п. Просить допомогти харчовими посилками»⁷². А вже

⁶⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 277; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 132.

⁶⁷ Український письменник Григорій Косинка (1899-1934): біобібліогр. покажчик... С. 4.

⁶⁸ Файбишенко М. Косинчине дозвілля // Косинка Г. Гармонія: оповідання; публіцистика; спогади про Григорія Косинку. Київ, 1988. С. 497.

⁶⁹ Мороз-Стрелець Т. Голос пам'яті... С. 68-69.

⁷⁰ Український письменник Григорій Косинка (1899-1934)... С. 10-11.

⁷¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 278, 280; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 134.

⁷² Винниченко В. Щоденник. Том другий. 1921-1925. Едмонтон; Нью-Йорк: КІУС, 1983. С. 209.

8 травня 1923 р. записав про направлення посилок Г. Косинці та В. Підмогильному берлінським Комітетом допомоги голодуючим в Україні⁷³.

Ці листи перлюстрували – вони збереглися у справі. Так, 7 лютого 1927 р. у листі з Парижа письменник просив Г. Косинку додатково надіслати його твори для ширшого ознайомлення та вирішити велику кількість літературних питань. Виявляється, що В. Винниченко мав канал пересилання грошей з УСРР – через секретаря Компартії Грузії Левана Гогоберидзе у Тифлісі (Троцького, 20). І ним можна було користуватися без спеціальних дозволів. ДПУ не завжди пропускало листи: В. Винниченко на кілька їх з літературними дорученнями не отримав відповіді, про що просив повідомити Андрію Ніковському⁷⁴.

Незадовго до того, 1 лютого 1927 р., А. Ніковський необачно переповідав агенту «Франту» свою розмову з Г. Косинкою, який скаржився, що його нова книга оповідань викликала агресивну критику, а скоріше політичну оцінку В. Коряка, який знайшов у оповіданнях «повстансько-бандитську ідеологію». Від такого, фактично, політичного доносу Григорій Косинка тепер «не те що писати, але думає, що недовго втратити і службу, адже в ВУФКУ, де він служить, вже шушукаються, шепчуться». І це були не лише страхи молодого письменника, а загальна атмосфера серед гуманітаріїв. А. Ніковський розповів сексоту, що існує «занепад настроїв у письменницької публіки». Він поєднувався з занепадом творчим. І винна у цьому критика, яка сприймається письменниками не як літературна критика, а як «політичні висновки влади, за якими повинні послідувати і організаційні висновки»⁷⁵.

20 вересня 1927 р. агент «Поліщук» (це був, на нашу думку, самий «змістовний» сексот) подав органам докладне донесення про події у літературно-мистецькому житті Києва, яким каральні органи надавали політичну вагу. 19 вересня відбулися збори МАРСА, на яких розглядалося питання формування федерації літературних організацій. І тут «неокласиків», як «правих», не готові були включати до федерації. Сам МАРС бачив упереджене до себе ставлення влади у тому, що Держвидав УСРР мав видати літературні збірники всіх літературних організацій, окрім їхньої. До організації входив і сам агент «Поліщук», який стверджував у донесенні, що він та Я. Качура, Б. Тенета, Д. Фальківський і В. Ярошенко є політично лояльними та поза підозрами влади. Частина марсівців були індиферентними у політичному відношенні. А «найбільш правими» називав Г. Косинку та Б. Антоненка-Давидовича. Про Г. Косинку агент вказував: «Не викликає ніякого сумніву те, що в загальному він співчуваючи ставиться до Радвлади, зв'язав з нею свою долю і у випадку якихось-небудь ускладнень у вигляді війни і т.д. – виступить активно за нас. Про це він прямо заявляв неодноразово в товариських бесідах». На думку сексота, який, очевидно із моральних міркувань намагався підтримати тих, на кого писав донос: «Обидва вони не здатні на боротьбу з Радвладю і саме велике, що вони можуть зробити, – це лояльними шляхами досягати внесення деяких коректив, в першу чергу в галузі національної політики»⁷⁶. Враховуючи

⁷³ Ibid. С. 213.

⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 278, 281; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 135-136.

⁷⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 278, 282; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 137.

⁷⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 288-289; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 144-145.

склад організації на той час (десять осіб), й аналізуючи це донесення, можемо зробити припущення, що агентом «Поліщуком» могли бути: Г.Брасюк, В.Підмогильний, Є.Плужник. Марію Галич умовно виключаємо, оскільки фемінітивів не знаходимо у документах справи. Праця на каральні органи у майбутньому не давала індульгенції від переслідувань і не виключала знищення самих сексотів.

Подавав «Поліщук» також інформацію із життя ВУФКУ, яку, очевидно, дізнався від Г.Косинки. Він оповів про протистояння в установі між «шубістами» (прибічниками голови правління Олександра Шуба) і «хелмнівцями» (прибічниками Захара Хелмно). Воно вилилось у звільнення «хелмнівця» бухгалтера Лейченка, якого скоротили, а дізнавшись про це, його вагітна дружина померла⁷⁷.

Віра Агеєва також зауважує, що письменницьке середовище вже в середині 1920-х рр. чітко розуміло небезпеку з боку сексотів каральних органів. Зокрема, коли вони, у тому числі і Григорій Косинка, збирались у підвалі готелю «Континенталь» (нині – Городецького, 5), де розташовувався письменницький імпровізований клуб: «...Там зустрічалися, дискутували, смакували каву й вино, грали в більярд, обговорювали щойно написане й прочитане і пильно остерегалися всюдисущих “секретних співробітників”»⁷⁸.

Те, що у літературних колах знали про існування в їх середовищі сексотів свідчить описаний «Поліщуком» інцидент. У час приїзду до Києва письменника Кліма Поліщука вони з Д.Тасем і М.Рильським (після того як десь випили спиртне) відправились на Дніпро і «за якийсь дебош міліціонер заарештував всіх трьох». М.Рильський і Д.Тась були залишені ночувати у відділку міліції, а Кл.Поліщука відпустили додому. З цього письменники зробили висновок, що Кл.Поліщук, який повернувся з еміграції, є секретним співробітником ДПУ. У це вірив і Г.Косинка⁷⁹.

«Поліщук» доповідав про ще один випадок, який показує методи роботи ДПУ. Він стався з поетом Миколою Вороним, який про це розповів агенту та Григорію Косинці. М.Вороний жив у комунальній квартирі, яка, як виявилось, була явочною для сексотів і співробітників ДПУ. Одного разу у двері подзвонили і священник, який не розпізнав того, хто йому відкрив двері, почав скаржитись на автокефального священника й анонсував «велику доповідь» на нього. Священник пропонував М.Вороному взяти якийсь папір і передати господарям квартири. Але поет не взяв і згодом з'їхав з тієї квартири⁸⁰.

20 вересня 1927 р. все той же агент «Поліщук» доповідав, що за кілька днів до того Г.Косинка, Д.Загул, Фальківський і «Поліщук» обговорювали згадану вище федерацію радянських письменників. На зауваження Дмитра Загула до Григорія Косинки: «Який з тебе радянський літератор. Адже ти контрреволюціонер, колишній укапіст». Г.Косинка відповів, що коли він був укапістом, то Д.Загул писав «контрреволюційні» вірші та процитував вірш часів громадянської війни.

⁷⁷ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 289; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 145.

⁷⁸ Агеєва В. Марсіани та Хрещатику... С. 11.

⁷⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 289; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 146.

⁸⁰ Ibidem.

Цікаво, що агент вірш подає повністю⁸¹. Прикро, що єдності між членами МАРСу не було, враховуючи ще те, що згодом вони, незалежно від політичних відтінків, були репресовані.

У справі-формулярі і надалі бачимо результати роботи перлюстраторів з ДПУ. Так, 6 жовтня 1927 р. В. Винниченко повторно писав Г. Косинці, оскільки не отримав відповіді на листа, як і на лист до А. Ніковського. Тобто можемо припустити, що листи свідомо вилучались ДПУ і ми можемо знати про їх зміст лише із документів справи-формуляра⁸².

Цікавий приклад ідейного й особистісного протистояння у літературному середовищі Києва доповідав агент «Культурник» 14 жовтня 1927 р. Він оповів про інцидент між директором видавництва «Сяйво» П. Комендантом і Г. Косинкою. При цьому були присутні М. Зеров та інші письменники. Григорій Косинка хотів видати у «Сяйві» своє оповідання «За ворітьми», яке вже видавалось раніше. І просив за це 150 крб. гонорару. На що Павло Комендант відповів, що він може заплатити 60 крб. і видати 25 000 накладу, що «створить ім'я» письменнику серед читачів. Але Г. Косинка не погодився на це, сказав, що йому ім'я не потрібне і така сума – «обурлива експлуатація».

Цікавою була реакція Миколи Зерова, тому наводимо цитату із донесення «Культурника». Вважаємо, що у сексота, напевне, не було мотивів перекручувати події: «Бач ім'я йому не треба, таке ледаще. Написав 2 паршивеньких оповідання і вважає, що він не потребує популярності. Та він взагалі лодир, коли вчився в ВІНО, я йому у всякий спосіб хотів допомогти скінчити ВУЗ, а він не хотів вчитися. Та на що це йому, він же визнаний талант. Хіба йому освіта потрібна. Краще він піде куди-небудь в установу діловодом, та галасуватиме, що Радвлада його експлуатує і не дає змоги працювати як письменнику»⁸³. За цим донесеннями бачимо відгомін ідейного протистояння у середовищі літераторів, протистояння різних поколінь.

Водночас Г. Косинка, за спогадами О. Варавви, згадував про захоплення сміливими і відвертими лекціями М. Зерова у ВІНО⁸⁴. Згодом при особистій зустрічі О. Варавва попереджав поета і літературознавця про небезпеку відвертості на лекціях. На що М. Зеров відповів: «Бачите, то ж – моя професія»⁸⁵. Також зауважимо, що будучи секретарем редакції «Нової громади» Олекса Варавва взяв у редакцію Григорія Косинку, який матеріально дуже бідував. Він виявився «незвичайно ледачим до марудної канцелярської праці», але редакція поступово стала «дискусійним клубом» творчої молоді, «...участь у якому пізніше позначилася недобре на долі не одного з палкіших і нестриманіших на слово дискутантів»⁸⁶. Таким чином О. Варавва натякає про сексотів у письменницькому середовищі.

20 січня 1928 р. «плодовитий» агент «Поліщук» знову повідомляв про можливу федерацію літературних організацій в УСРР. МАРС на той час визначився з цим і

⁸¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглецы». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 290; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 148.

⁸² ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглецы». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 293; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 149.

⁸³ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглецы». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 294; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 150.

⁸⁴ Бонь О.І. Гуманітарна інтелігенція радянського Києва... С. 265-280.

⁸⁵ Кобець О. Незабутні дні і люди // Хроніка-2000. 1993. Ч. 1-2(3-4). С. 111.

⁸⁶ Ibid. С. 113.

вважав, що вона повинна об'єднувати всіх письменників на радянській платформі. І метою організації є співробітництво між різними ворогуючими угрупованнями, створення нормальних умов для роботи, захист професійних інтересів літераторів⁸⁷.

21 лютого 1928 р. агент «Незаможник» повідомляв про розмови на одному із днів народження. Окрім політичних подій обговорювали арешти в Києві: «Очевидно, вирішили з опозицією розправитись остаточно». Політичну тематику доповнювало публічне читання Г. Косинкою листа із Актюбінська засланого Т. Макоди, який є у справі-формулярі. Було вирішено зібрати гроші, оскільки засланий матеріально потерпав. Як можлива причина його висилки була названа енергійна «українізація», якою він займався. Тому, наче в жарт, «українізатори» говорили, що пора готувати собі місце заслання⁸⁸. Вони ще не усвідомлювали всієї небезпеки.

Вже тоді поширювався стан паралізуючого страху у літературно-мистецькому і загалом інтелектуальному середовищі, зокрема це показує ситуація із заарештованим братом Т. Макоди. Так агент «Бузько» 14 березня 1928 р. доповідав, що до нього звертався Г. Косинка з проханням дізнатись у ДПУ про долю студента Кооперативного інституту Івана Макоди. Агент обіцяв «через одного свого знайомого» дізнатись. А наступного дня сказав (це означає, що він часто зустрічався з письменником, можливо на роботі чи по творчості), що не варто наводити довідки, бо сам може потрапити під підозру. На що письменник «перелякано погодився» і сказав, що у місті «українців арештовують тисячами»⁸⁹.

Страх перед репресіями був важкою психологічною (а інколи – і психіатричною) проблемою у середовищі літераторів. Яскраво згадує про це Людмила Коваленко у спогадах про Тодосю Осьмачку із розповіді Григорія Косинки. Якось Т. Осьмачка, прийшовши додому, перебирав рукописи і з криками почав душити дружину й обвинувачувати її у тому, що вона «пустила гепеушника в хату і той читав Осьмаччині вірші в рукописах». Цей прояв параної, як ранній вияв хвороби письменника, закінчився поміщенням його до психлікарні («Четвертий санаторій» на вул. Бульварно-Кудрявській) за клопотанням Г. Косинки і Б. Антоненка-Давидовича. Але пацієнт на третю чи четверту ніч втік з лікарні в одній піжамі. Прийшовши через пів міста до Є. Плужника запевняв, «що Косинка і Антоненко-Давидович – сексоти і засадили його в санаторію, «щоб зробити його дурним». А зробили вони це тому, що заздять його талантові»⁹⁰. Згодом Т. Осьмачка, перебувши у батька, все ж повернувся до літературного життя.

Ще одним напрямком стеження за літераторами та митцями у 1920-х рр. були їх закордонні відрядження. В установах та організаціях, де працювали відряджувані особи, сексоти активно відстежували і доносили про те, хто і в чий інтерес надавав такі відрядження. Так, невстановлений сексот, який працював у ВУФКУ, 26 травня 1928 р. доповідав про можливе відрядження Г. Косинки за кордон. Він

⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 303; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 154.

⁸⁸ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 306; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 157.

⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 308; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 160.

⁹⁰ Коваленко Л. У пошуках «справжньої України» // Живий Осьмачка. Спогади / Упоряд. Сергій Козак. Детройт: «Українські вісті», 1998. С. 16-17.

ще не знав хто виклопотав це відрядження і до того ж скористався можливістю звести, очевидно, особисті рахунки: «Як робітник він, з моєї точки зору, пусте місце. Авторитет його і значення в редактораті також вельми незначні»⁹¹.

Яке значення закордонним відрядженням надавалось каральними органами свідчить таємний лист начальника контррозвідувального відділу ДПУ Добродицького до начальника Київського окрвідділу ДПУ від 9 липня 1928 р. У ньому було дано дозвіл Г. Косинці на відрядження за кордон на 1,5 місяці, а Г. Юрі й О. Горській відмовлено⁹². 9 листопада 1928 р. відгомін цих подій бачимо у донесенні «Поліщука». Він повідомляв про молодого літератора І. Багряного та про невдоволення Г. Косинки тим, що його все ж не випустили за кордон і що у цьому замішане ДПУ. У той же час П. Фальківський, Д. Загул та інші дивувались про дозвіл С. Єфремову на відрядження за кордон, оскільки вони академіка вважали антирадянськи налаштованим⁹³.

Агент «Сірко» доповідав 26 листопада 1928 р. як він зустрів Г. Косинку на вул. Володимирській і запитав про закордонну поїздку. А той саме йшов із банку, де забирав гроші, призначені для подорожі, оскільки за кордон його все ж не випустили. Письменник емоційно вимагав надрукувати в газетах, що йому заборонено виїзд за кордон, але розумів, що цього не станеться⁹⁴. Такими діями владні органи вміло виводили письменника із рівноваги, використовували штучно створену ситуацію щоб спровокувати письменника на політичні висловлювання та контролювали їх за допомогою сексотів.

Так само як політичний донос звучить донесення невстановленого агента 25 травня 1928 р. про роботу організації МАРС у Київському будинку Червоної армії. За ідеологічною чистотою в армії пильно слідкували. Агент вказує, що організація близька до ВАПЛІТЕ й у своїй роботі «виражають сподівання частини української, опозиційно-налаштованої Хвильово-Шумської інтелігенції». Так, під час виступу в будинку офіцерів Б. Антоненко-Давидович назвав Всеукраїнську спілку пролетарських письменників (ВУСПП) «полком вірних малоросійських козаків», а Всесоюзний з'їзд пролетарських письменників – «пераяславською радою»⁹⁵.

Відгомін згаданого протистояння у ВУФКУ знаходимо у донесенні сексота «Бузько» у липні 1928 р. У цій інформації вказується, що «за секретаря став Косинко – це глибоко переконаний представник реакційно-селянського, дрібновласницького світогляду й прихований, але ж упертий та хитрий ворог радянської влади. Я ні на хвилину не сумніваюся в тому, що або вся його праця у ВУФКУ детально інструктована контрреволюційною організацією, або він має загальну директиву – шкодити і виконує її на власне розуміння»⁹⁶. Після цього

⁹¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 2. С.-ф. № 11454. Арк. 18; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 161.

⁹² ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 319; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 166.

⁹³ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 316; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 175.

⁹⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 317; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 176.

⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 320; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 165.

⁹⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 2. С.-ф. № 11454. Арк. 19-20; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 167.

донощик ще звинувачує Г.Косинку в «жорстокому бюрократизмі», тяганині, висуванні принципу «як начальство накаже». І це все письменник, начебто, ховає під «наіграним хохлацьким юмором». Донос україномовний з численними русизмами та помилками, вважаємо, що «Бузько» належав до тієї частини працівників ВУФКУ, яка була антиукраїнськи налаштована⁹⁷.

Донесення агента «Нагорянця» про родину Г.Косинки 18 жовтня 1928 р., хоча і малоінформативне, все ж мало негативні наслідки. На донесенні стоїть резолюція про необхідність з'ясувати – навіщо він хотів їхати за кордон, і вимога – «на братів Андрія і Трохима заведіть окр. (справи)»⁹⁸.

Суттєво доповнює розуміння атмосфери літературного життя в Україні донесення невстановленого сексота 23 жовтня 1928 р. про розвиток «захалявної» (підпільної) літератури. Головним «захалявщиком» він називає Володимира Сосюру: «Вельми плодovitий на поеми, які не бачать світла». І тут наводить початкові рядки поеми «з антисемітським душком»: «Жиди, як коршуни, з базарів / качки несуть...».

Серед авторів нелегальної літератури сексот називає Г.Косинку (епіграма, записана у Києві в альбом одного з письменників), Т.Осьмачку (антирадянські памфлети). Інколи «захалявною» літературою займались П.Панч, І.Сенченко, О.Копиленко⁹⁹.

Дуже насиченим вийшов донос агента «Султана», який орієнтовно датується 1928 р. Хоча його 3-4 розмови з Г.Косинкою були на літературні теми, все ж він зміг витягнути його на політичну тематику. І ми можемо дізнатись про погляди письменника, хоча і потрібно робити певне коригування на характер документа. Так Григорій Косинка схвалював відкритий лист В.Винниченка до М.Горького з приводу перекладу його твору й антиукраїнську позицію. Про Д.Донцова висловлювався негативно через його критику української радянської поезії. Але письменник жалкував, «що такий талановитий публіцист, як Донцов, служить не в інтересах, а на шкоду нашій українській культурі і говорить, що Донцова варто провчити». Не менш відвертими були висловлювання письменника і про ставлення польської влади до українців: антиукраїнські дії Польщі грають на користь, оскільки послаблюють «українців-полонофілів-західників», наближається момент «коли можна буде, як належить розплатитись з поляками». Сам він дуже був би радий цьому моменту і не тільки скидав би з 2-го поверху, але живцем би відривав голови польським «паненятам». Також вважав нещирим показне бажання апаратників українізуватись. Називав одну обивательку, яка власними руками «передали би нас» за українізацію, якби тільки з'явилась яка-небудь влада у вигляді денікінщини¹⁰⁰.

Сексоту вдалося витягнути письменника і на «слизький лід» оцінок радянської влади. Г.Косинка говорив, що форма радянської влади була найбільш прийнятна на той період і забезпечувала національне самозбереження. На його думку, у той

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 312; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 173.

⁹⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 2. С.-ф. № 11454. Арк. 21; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 174.

¹⁰⁰ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 327-327зв.; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 179.

момент всі повинні притримуватись цього підходу, навіть принципово не згодні політикою радвлади¹⁰¹.

У донесені агента «Культурника» 7 грудня 1928 р., присутнього на іменинах Михайла Могилянського, є цікава інформація. На зібранні були представлені дуже різні літературно-мистецькі групи, інколи відверто ворогуючі. Так троє МАРСівців, як і група С. Єфремова не сприймала на зібранні Миколу Вороного. Розмови часто велись навколо політичних і пов'язаних літературних тем. Обговорювалось «геройство» Григорія Косинки, який не підписав резолюцію МАРСа із відповіддю Д. Донцову (згодом, все ж був змушений підписати)¹⁰².

Дії письменника відслідковувались каральними органами і за межами Києва. Так 10 грудня 1928 р. агент «Веденський» повідомляв, що група письменників, у їх числі Т. Осьмачка та Г. Косинка, відвідали у той час села та невеликі міста УСРР і останній заявив, що «село зараз живе в кошмарних матеріальних умовах». До того ж учився досить незначний процент селянських дітей¹⁰³.

Тому за сукупністю всіх обставин 21 грудня 1928 р. помічник уповноваженого КРО (контррозвідувального відділу) Київського округового відділення ДПУ Вербас на основі агентурних матеріалів на Г. Косинку прийняв постанову завести на нього справу-формуляр (вже третю за ліком), взявши на облік по категорії активу. Підставою вказані служба у петлюрівській армії й агентурні дані про участь у контрреволюційній організації та веденні антирадянської роботи¹⁰⁴.

Про те, що ситуація навколо Г. Косинки погіршується, були переконані у літературно-мистецьких та академічних колах Києва. Так агент «Культурник» доповідав 17 січня 1929 р. про розмову з Сергієм Єфремовим. Академік був позбавлений посади у ВУАН і легковажно вважав, що на цьому «похід проти нього буде припинений» і займав позицію уникнення організації протестів інтелігенції проти свавілля влади по відношенню до нього. Він вважав, що наступним влада візьметься за Г. Косинку у зв'язку з надрукованою у «Пролетарській правді» промовою С. Косіора, в якій була наведена у негативному світлі одна з цитат письменника¹⁰⁵.

Сам Григорій Косинка розумів хисткість свого становища. Невстановлений агент 12 лютого доповідав, що у розмові з письменником почув, що він чекає подальших гонінь з боку влади у зв'язку із згадуванням С. Косіором на окрпартконференції його творчості. Це пов'язував з інцидентом із записом, написаним власноручно Григорієм Косинкою у альбом Леоніда Первомайського, який приїхавши з Харкова, збирав автографи київських письменників. Він вважав можливим арешт і заслання. Наївно тоді інтелігенція вважала, що цим все і обмежиться. Він говорив, зі слів сексота: «Ні про яку організовану, антирадянську діяльність тепер не може бути і мови, так як ці спроби приречені на провал. Тепер

¹⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 327-327зв.; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 180.

¹⁰² ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 328; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 181.

¹⁰³ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 329; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 183.

¹⁰⁴ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 331; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 184.

¹⁰⁵ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 333; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 190.

ДПУ проводить арешти вже серед обивателів, не дивлячись на те, що останні стараються навіть не чхнути»¹⁰⁶.

Детальніше цей випадок інтерпретує у «Щоденнику» С. Єфремов: «Випивав собі Косинка з одним із «братъев-писателєй», здається – Первомайским (і такий єсть). Випили. Розговорились «по душам». Косинка щось про становище України почав говорити. Брат-писатель зараз альбомчика суне – «напишіть, каже, на пам'ять»... Косинка написав»¹⁰⁷. І потім ці слова і цитував С. Косіор.

Розлогі та наївно-безграмотні доноси писав агент «Бідовий». Це агент, якого можливо наразі точно встановити – це чоловік тітки Г. Косинки. Він оповідав 23 лютого 1929 р. про відвідини письменником ф. Б. Антоненком-Давидовичем рідної Щербанівки. І найцінніше для каральних органів те, що сексот зміг витягнути з літератора згадки про службу у військах УНР, у отамана Зеленого й отримання грошей із-за кордону, які Г. Косинка віддав матері (100 крб.)¹⁰⁸.

Ще один агент «Ветеринар» у своєму доносі від 5 червня 1929 р. серед інших літераторів згадує Г. Косинку як ідеологічно чужого радянській владі. І про те, що він хотів написати про «криваву зустріч січовиків /петлюрівців/ з зеленівцями» та йому писати про це не дають¹⁰⁹.

5 листопада 1929 р. агент «Чернець» доповідав, що познайомився з письменником у листопаді 1928 р. Агент у результаті спостереження за Г. Косинкою зробив висновок, що літератор «...зовсім не прийняв революції, а навіть вороже ставиться. Що ж до нового будівництва, то він часто іронізував... Коли були суспільні процеси з приводу єфремовщини, то Косинка співчував єфремовщині й взагалі відверто захищав лінію Хвильового»¹¹⁰.

З 22 серпня 1929 р. у справі-формулярі знаходимо вже витяги з протоколів допитів А. Ніковського, 24-25 вересня 1929 р. – Г. Голоскевича, які були заарештовані у справі СБУ і тому це вже інший історичний період та інші обставини нагляду за Г. Косинкою. І це вже часто матеріали допитів інших осіб, а не тільки доповіді сексотів, не тільки результати нагляду.

Далі у справі є велика кількість матеріалів як сексотів, так і заарештованих, і довідки по Г. Косинці. Закінчується третя справа-формуляр постановою про здачу в архів 28 грудня 1934 р. – уже після розстрілу письменника.

Відчуваючи небезпеку, Г. Косинка на початку 1930-х рр. знову переїжджає до столиці УСРР і працює над перекладами з російської, диктором на радіо, редактором на фабриці кінохроніки, у Державному видавництві України. Але це не допомогло йому уникнути загибелі. Накопичений у 1920-х – на початку 1930-х рр. матеріал у справах-формулярах став підставою для дій каральних органів. 5 листопада 1934 р. його заарештували у Києві і 18 грудня розстріляли¹¹¹.

¹⁰⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 1. С.-ф. № 800/3981. Арк. 340; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 192.

¹⁰⁷ Єфремов О. Щоденники... С. 723.

¹⁰⁸ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 2. С.-ф. № 11454. Арк. 24-25; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 195-196.

¹⁰⁹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 2. С.-ф. № 11454. Арк. 350-350зв; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 197.

¹¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-4468. «Беглець». Т. 2. С.-ф. № 11454. Арк. 360; Григорій Косинка / передмова, упоряд. та прим. С.А. Гальченко... С. 210.

¹¹¹ Український письменник Григорій Косинка... С. 14-16.

ВИСНОВКИ

Таким чином, можна зробити висновок, що радянські каральні органи в особі Державного політичного управління у 1920-х рр. встановили систему тотального нагляду за українською інтелігенцією, зокрема літературно-мистецькою. На прикладі письменника Григорія Косинки ми бачимо як ДПУ спочатку зацікавилось ним як учасником боротьби за українську державність, а згодом – як впливовим діячем українського відродження 1920-х рр.

Для стеження за письменником заводились справи-формуляри (загалом – тричі у 1924, 1926 і 1928 рр.), де збирались відомості за донесеннями секретних співробітників (сексотів), якими висвітлювались погляди письменника на політичну та культурну ситуацію у країні. Сексоти були тотально запроваджені у літературно-мистецьке середовище вже у 1920-х рр. Зазначимо, що матеріали сексотів із справи-формуляра можна перевірити за спогадами та щоденниками, написаними в еміграції та без впливу радянської цензури. Матеріали спостереження стали основою репресій більшовицького режиму проти Г. Косинки у 1930-х рр., як і багатьох інших письменників.

На основі цього можна запропонувати концепцію «контрольованого відродження» у 1920-х рр., оскільки вже в цей період були тотальні ідеологічні обмеження, стала неможливою будь-яка критика режиму та швидко встановилась повна самоцензура у літературно-мистецьких колах, оскільки літератори були залякані стеженням каральних органів і намагались вижити в умовах, які склались.

REFERENCES

- Aheieva, V. (2023). *Marsiana on Khreschatyk. Literary Kyiv of the early 20th century*. Kyiv: Vikhola [in Ukrainian].
- Barchan, V. (2010). From the memories of Todosya Osmachka. *Naukovyi visnyk UzhNU. Serii: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*, 22, 176-181 [in Ukrainian].
- Bon, O.I. (2021). The humanitarian intelligentsia of Soviet Kyiv in the 1920s in the ego-documents of the writer Oleksa Varavva. *Ukrainska bihrafistyka*, 21, 265-280. DOI: 10.15407/ub.21.265 [in Ukrainian].
- Faibyshenko, M. (1988). Kosynka's leisure time. In **Kosynka, H.** *Harmoniia: opovidannia; publitsystyka; spohady pro Hryhoriia Kosynku*. Kyiv [in Ukrainian].
- Halchenko, S.A. (Comp.) (2018). *Hryhorii Kosynka*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Halchenko, S.A. (Comp.) (2019). *Hryhorii Kosynka. A complete collection of works. Documents. Memories*. Kyiv: Samit-knyha [in Ukrainian].
- Holohorska, T.V. (Comp.) (2013). *Ukrainian writer Hryhorii Kosynka (1899-1934): biobibliography directory*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Huberskyi, L.V. (Ed.). (2019). *History of Kyiv University: monograph in 2 volumes*. (Vol. 1). Kyiv: VPTs «Kyivskiy universytet» [in Ukrainian].
- Humenna, D. (1990). *Gift of Evdothea. Memory test*. Baltymor, Toronto: Smoloskyp im. V. Symonenka. (Vol. 1). Kyivski kruchi [in Ukrainian].
- Kobets, O. (1993). Unforgettable days and people. *Khronika 2000, 1-2 (3-4)*, 104-116 [in Ukrainian].
- Komarenko, T.O. & Shypovych, M.A. (1999). *Government and the literary and artistic intelligentsia of Soviet Ukraine: the 1920s*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
- Kosynka, H. (1991). *Flowered dream: Stories, memories about Hryhorii Kosynka*. Kyiv: Veselka [in Ukrainian].
- Kosynka, H., Pidmohylnyi, V. & Osmachka, T. (1923). [Letter to the editor]. *Chervonyi Shliakh*, 4-5, 289-290 [in Ukrainian].
- Kovalenko, L. (1998). In search of the 'real Ukraine'. Memoirs. In **Kozak, S. (Ed.)**. *Zhyvyi Osmachka* (pp. 13-33). Detroit: Ukrainski visti [in Ukrainian].
- Kravtsiv, B. (1955). Foreword. In **Kosynka, H.** *Faust from Podillia* (pp. 5-8). Niu York: Orhanizatsiia oborony chotyrokhn svobid Ukrainy [in Ukrainian].

- Lebid, A. & Rylskyi, M. (Eds.).** (1926). Hryhorii Kosynka (Strilets) [About the author]. In *Za 25 lit. Literaturna khrestomatiia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Melnykiv, R.V.** (2013). *Literary 1920s. Figures (Essays, pictures, sketches)*. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
- Melnykiv, R.V.** (2020). Hryhorii Kosynka. Something about Kharkiv traces in the writer's biography. *Vyvchaimo ukrainsku movu ta literaturu*, 31/32/33, 71-76 [in Ukrainian].
- Moroz-Strilets, T.M.** (1989). *The Voice of Memory: Memories*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk [in Ukrainian].
- Sharova, T.M.** (2020). *The author and the text in the system of socialist realism: the nature of aesthetic conformity and the poetics of compromise (based on the work of K. Hordienko)*. (Doctor's Thesis). Kyiv: Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka [in Ukrainian].
- Vynnychenko, V.** (1983). *Diary. 1921-1925*. (Vol. 2). Edmonton; Niu-Iork: KIUS [in Ukrainian].
- Yefremov, S.** (1997). *Diaries, 1923-1929*. Kyiv: ZAT 'Hazeta «Rada»' [in Ukrainian].
- Yurkova, O.** (1999). *Activities of the research department of the history of Ukraine of M.S. Hrushevskiy (1924-1930)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.11.2023

Схвалено до друку / Accepted: 19.08.2024